

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО КЛАСИФІКАЦІЇ ФЕНОМЕНІВ, ЯКІ Є РЕЗУЛЬТАТОМ ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ У НЕСПРИЯТЛИВИХ СИТУАЦІЯХ

У статті проведено узагальнення сучасних уявлень про феномени, які є результатом взаємодії несприятливих чинників ситуації та особистості, а також проілюстровано варіанти класифікації цих феноменів.

Ключові слова: екстремальні чинники, несприятлива ситуація взаємодії середовища та особистості, особливі умови функціонування психіки військовослужбовця, психофізіологічні та поведінкові реакції на інцидент.

В статті проведено обобщение современных представлений о феноменах, которые являются результатом взаимодействия неблагоприятных факторов ситуации и личности, а также проиллюстрировано варианты классификации этих феноменов.

Ключевые слова: экстремальные факторы, неблагоприятная ситуация взаимодействия среды и личности, особые условия функционирования психики военнослужащего, психофизиологические и поведенческие реакции на инцидент.

In the article the generalization of modern ideas about the phenomena that result from the interaction of adverse factors of the situation and personality, and illustrated versions of the classification of these phenomena.

Keywords: extreme factors, unfavorable situation of interaction environment and personality, special conditions for the functioning of the psyche soldier, physiological and behavioral reactions to the incident.

Постановка проблеми. Під час дослідження діяльності людини в незвичайних для неї умовах (бойові дії [1-4], надзвичайні ситуації [5], охорона громадського порядку [6], спортивні змагання [7], пілотування повітряних та космічних апаратів [8], важкі кліматичні умови [8, 9] тощо) накопичено величезну кількість фактичного матеріалу щодо опису феноменів, які беруть участь у взаємодії несприятливих чинників та психіки особистості та є її результатом. До цих феноменів відносять: окремі чинники, несприятливі ситуації, умови, в яких здійснює діяльність особистість, реакції організму та психіки на несприятливі ситуації, порушення психічної діяльності. Для їх характеристики використовуються терміни: “стресогенні”, “екстремальні”, “важкі”, “особливі”, “надзвичайні”, “складні”, “ризиконебезпечні”, “емоціогенні”, “критичні”, “аварійні”, “гіперстресові” тощо.

Цей перелік свідчить про відсутність єдиного підходу до класифікації феноменів, які є результатом функціонування психіки особистості у несприятливих ситуаціях, а також самих ситуацій, що вимагає їх детального аналізу.

Метою статті є огляд варіантів класифікації наслідків взаємодії особистості та несприятливих чинників середовища з метою подальшої їх систематизації.

У психологічних дослідженнях, які відображені у фахових джерелах, неодноразово здійснювалися спроби диференціації визначених феноменів та їх характеристик.

Л.М. Кузнецов [10] чинники навколишнього середовища, що впливають на організм людини і викликають напруження та перенапруження нервових процесів, розглядає як такі, що визначають екстремальні умови діяльності.

В.І. Лебедев [8], розв’язуючи теоретичну проблему “якою мірою та яким чином психофізіологічна організація людини може забезпечити адекватне сприйняття реальної дійсності в умовах, до яких вона раніше не була пристосована в процесі свого розвитку (філогенезу та онтогенезу)” [8, с. 4] відмічає, що в екстремальних умовах існування на людину впливають психотравмувальні фактори. “Індикаторами” для їх виявлення є психогенні захворювання [8, с. 8].

Г.В. Ложкін [3, с. 2] умови професійної діяльності в збройних силах, особливо військових фахівців спецконтингентів та осіб призовного віку, визначає як екстремальні умови діяльності людини. На думку автора, різнобічна й тривала дія несприятливих соціальних, психологічних, економічних та інших чинників зумовлюють розвиток високої нервово-психічної напруги, яка залежить від індивідуально-психологічних особливостей людини, рівня

її особистісної сформованості і здатна викликати різноманітні негативні прояви в її поведінці.

О.А. Блінов [2, с. 3–6] зазначає, що фактори реального бою пригнічують психіку воїна або ведуть до її перезбудження. Психотравмуючі фактори бойової обстановки, що можуть призвести до розладу психіки різного ступеня важкості, автор розуміє як стрес-фактори. За особливостями емоційного впливу він розрізняє дві основні групи: група “Х” – фактори, що здійснюють безпосередній емоційний вплив на особистість військовослужбовця; група “У” – фактори, що здійснюють емоційний вплив на особистість, опосередкований її професійними якостями.

В.В. Стасюк [1] поділяє фактори бойових дій, що впливають на психіку людини, на об’єктивні та суб’єктивні. До об’єктивних автор відносить загальні фактори бойових умов, специфічні фактори особливих умов бойових дій, фактори надсильних і надслабких подразників, що належать до безпосереднього застосування зброї та бойової техніки, процесу збройного протиборства; до суб’єктивних на думку автора належать фактори навколишнього середовища, що індивідуально переживаються як загрози, та фактори, що впливають з особливостей психофізіологічного розвитку сприймання та відображення об’єктивної дійсності.

В.Д. Небиліцин [11] вважає, що екстремальними або надзвичайними умовами слід вважати такі значення елементів ситуації, які відчуваються та переживаються людиною як джерело дискомфорту, та пропонує поділяти фактори на зовнішні та внутрішні. Зовнішні – це ті, що характеризуються: певним видом впливу (змістовними, специфічними особливостями); тривалістю впливу; інтенсивністю впливу; об’єктивною складністю роботи чи досягнення цілі; обмеженням часу досягнення; дефіцитом інформації чи невизначеністю можливих наслідків; фізичними, кліматичними, гігієнічними та іншими екологічними факторами, які перешкоджають діяльності. До внутрішніх факторів В.Д. Небиліцин відносить: суб’єктивну значимість впливів; особливості попереднього досвіду діяльності в визначених умовах; рівень розвитку неспецифічної (одночасно індивідуальної) та специфічної адаптації – стан здоров’я,

витривалості, тренуваності й ступінь розвитку навиків та вмій діяти в даних умовах; індивідуальні особливості людини – індивідуальна витривалість і діапазон функціональних можливостей окремих систем; ступінь готовності до діяльності в даних умовах; відношення до діяльності, мотиви і ступінь прагнення до досягнення цілей, вольові якості особистості.

У представлених вище поглядах запропоновані класифікації несприятливих чинників середовища та умов діяльності людини, а не специфіка поведінкових і психічних реакцій людини при розвитку несприятливої ситуації.

О.П. Макаревич [12, с. 86-87] вважає, що складна ситуація характеризується взаємодією зовнішніх і внутрішніх чинників, котрі сприяють чи перешкоджають спроможності особистості здолати її. До зовнішніх чинників віднесено: обмежений термін подолання складної ситуації; навколишні обставини, які виявляються занадто складними для їх подолання; ризик для здоров’я людини, а іноді й для життя; небажання оточення зрозуміти людину; зміна ситуації та швидкоплинність обставин; позитивний збіг обставин, що дає змогу здолати ситуацію; повна відсутність будь-якої сторонньої підтримки.

Внутрішні чинники складної ситуації розглядаються на двох рівнях: психологічному та соціально-психологічному. Елементами психологічного рівня визначено: усвідомлення людиною власного безсилля щось змінити; усвідомлення ризику та загрози для власного здоров’я; невизначеність у пошуку оптимального рішення; боротьба мотивів між “хочу” і “можу”, “бажаю” та “можливо”; “боротьба із самим собою”; усвідомлення перебування людини у складній ситуації; психічна перевантаженість; тривожність і невпевненість у власних силах.

Елементами соціально-психологічного рівня визначено: приймання та опрацювання значної кількості інформації; нерозуміння вимог оточення; низький рівень поінформованості в ситуації; наявність певного досвіду перебування у складних ситуаціях; усвідомлення зробленого та відповідальність за кінцевий результат; певна обмеженість власних сил (інтелектуальних, емоційних, фізичних) і засобів подолання ситуації; власна

спроможність особистості термінового прийняття рішення.

О.Р. Охременко [9], С.І. Яковенко, В.І. Лисенко [13] поряд із звичайними визначають особливі умови діяльності, які характеризуються наявністю екстремальних факторів. О.Р. Охременко [9], Ц.П. Короленко [14] до екстремальних відносять граничні параметри умов діяльності, що виходять за межі оптимальних. У діапазоні своїх нормальних значень ці самі параметри забезпечують оптимальний фон або принаймні не стають джерелом дискомфорту. Через свою екстремальність крайні параметри умов діяльності викликають підвищену емоційну напругу. За результатами впливу екстремальних факторів на психіку людини, структуру групи, суспільства автори розрізняють катастрофічні або надзвичайні та екстремальні умови діяльності.

До катастрофічних відносять катастрофи, які загрожують або пов'язані з руйнівним впливом на структуру або єдність соціальної групи, суспільства у цілому, неможливістю осмислення таких подій відповідно до принципів, домінуючих у культурі.

До екстремальних відносять ситуації, які за своїми об'єктивними характеристиками виходять за межі діапазону оптимальних умов життєдіяльності. Екстремальність цих чинників у тому, що вони змінюють звичні алгоритми виконання різних видів діяльності, негативно впливають на здоров'я, ускладнюють життя і навіть можуть викликати смерть.

Н.І. Наєнко [15] поняття екстремальність розглядає як континуум (неперервне утворення), що включає три типи ситуацій (три ступеня вираження): важкі, параекстремальні та екстремальні. Важка ситуація характеризується досить складною для даного суб'єкта задачею, підвищеною значущістю цієї задачі. Параекстремальна ситуація характеризується суворими умовами, ризиком, високою ціною можливої помилки. Екстремальна ситуація відрізняється від попереднього ступеня тим, що від успішності її вирішення залежить подальше існування суб'єкта.

А.А. Деркач, В.Г. Зазакін [16], В.А. Толочек [17] визначають екстремальні фактори як значимі, об'єктивні причини, що впливають на характер, зміст і якість

діяльності спеціалістів. До екстремальних відносять фактори, які формують таку ситуацію взаємодії, коли конкретна людина не в змозі трансформувати свою діяльність відповідно до впливу зовнішнього середовища (адекватно відповісти на подразник), провокують вихід психофізіологічних параметрів особистості за межі нормальних. Відмінності між особливими, екстремальними, надекстремальними умовами автори вбачають не в різниці виду екстремальних факторів а у періодичності, частоті чи тривалості їх впливу.

В особливих умовах діяльність спеціалістів супроводжується епізодичною дією екстремальних факторів чи високим рівнем усвідомлення ймовірності їх появи. При цьому екстремальні фактори не мають великої потужності чи інтенсивності, а негативні функціональні стани помірно виражені. Мобілізуються резервні можливості компенсаторного типу. Після праці потрібен відпочинок.

Екстремальні умови характеризуються постійною дією інтенсивних, потенційно небезпечних екстремальних факторів. При цьому негативні функціональні стани виражені сильно, діяльність здійснюється з підключенням резервних буферних можливостей. Після праці необхідне відновлення.

Надекстремальні умови характеризуються постійною дією екстремальних факторів високої інтенсивності, що несуть реальну небезпеку. Функціональні стани, що виникають, максимально виражені, діяльність здійснюється з підключенням аварійних резервних можливостей. Після праці обов'язкова реабілітація.

У цій групі поглядів запропоновані класифікації на підставі оцінки наслідків дії несприятливих ситуацій на основі специфіки поведінкових та психофізіологічних реакцій людини при розвитку несприятливих ситуацій. У наступних варіантах розглянемо спроби об'єднати визначені підходи класифікації, створення розгалуженої класифікації феноменів, які є результатом діяльності особистості у несприятливих ситуаціях.

В.М. Невмержицький [18, с. 51.] Виділяє екстремальні чинники (стресори). Екстремальні чинники створюють середовище у якому пропонується здійснювати діяльність

військовослужбовцю, та слугують стресфакторами для його психіки. На думку Володимира Максимовича під час бойових дій мають місце такі чинники (стресори): ненормований службовий час; проблеми в інтимній сфері; невелика соціальна підтримка; недостатня інформація; обмеження свободи дій; небезпека; нестача часу; незвичайність правил бойових дій; незнайоме культурне середовище; незнання своєї ролі; недостатня згуртованість; постійні шумові навантаження та навантаження на нюх; незвичний клімат.

Ситуація, у якій перебувають військовики є ненормальною для функціонування особистості, шляхи її вирішення можуть бути за межами наявного життєвого досвіду. Для позначення події, вплив якої на психіку військовослужбовця перевищує межі сфери звичайного людського досвіду і викликає особливе психічне напруження використовується термін “критичний інцидент”. Ці події визначаються через: ступінь безпорадності, (безсилля), що відчувається (відчувавши себе безпомічним); відчуття провини, що виникає (“Але ж я тільки ...”); ступінь враженості (близькість до жертв); інтенсивність події, що відчувається (окремі картини поля бою, запахи, шуми); ступінь ідентифікації (“Це також могло бути зі мною...”); ступінь впливу на психіку та наявність фізичної травми.

Реакції на стресори (навантаження) є нормальною реакцією організму на не нормальні ситуації перебування військовослужбовців. Виділяються нормальні фізичні реакції, що виникають негайно, у разі виникнення критичної події: тремтіння м’язів; потовиділення; лихоманка; напади запаморочення і слабкості; прискорене серцебиття; підвищений артеріальний тиск; гіпервентиляція (швидке, сильне дихання); заціпеніння; шокова реакція. Поруч з цими, мають місце реакції, які виникають пізніше (години, дні, тижні, місяці або роки) після критичної події. До них відносяться: фізичні реакції (напади запаморочення, заціпеніння, розлади сну, прискорене серцебиття і підвищений артеріальний тиск, проблеми з диханням, слабкість, лихоманка, спрага, стомленість, нудота і блювання, параліч, головний біль і біль в грудях, шок тощо); когнітивні реакції (загальна розгубленість, труднощі у прийнятті рішення, труднощі у ідентифікації знайомих осіб, дезорієнтація у просторі та

часі, змінена готовність до реакції, недовіра, кошмарні сновидіння, труднощі в зосередженні уваги, труднощі пригадування, проблеми у логічно-абстрактному мисленні); емоційні реакції (страх, невпевненість, відчуття провини, відчуття безпорадності, подавленість, подразливість, агресія, прояви яристі, підвищена збудливість, надмірна печаль, “бідність” відчуттів і прагнень); поведінка (паніка, депресія, замкненість, швидка стомлюваність, неконтрольовані рухи, вживання алкоголю і медикаментозних засобів, голод або відсутність апетиту, зміни у мові та мовленні, зміни у соціальному оточенні тощо).

У результаті аналізу особливих умов розв’язування тактичних задач [19] автором статті встановлено, що взаємодія інформаційних елементів процесу розв’язування тактичної задачі (умов бойової обстановки, змісту тактичної задачі, смислу тактичної задачі, розв’язку) з мотиваційними аспектами мисленнєвої діяльності офіцера (усвідомлення мети діяльності, визначення загальних цілей, визначення конкретної (часткових) цілей) супроводжується впливом екстремальних факторів (табл. 1).

Екстремальні фактори, що представлені (табл. 1) класифіковано за порядком включення у процес розв’язування тактичної задачі та відображенням джерел впливу на процес розв’язування тактичних задач.

Аналіз взаємодії психіки офіцера та інформаційних елементів процесу розв’язування тактичної задачі дозволяє виділити та розглядати екстремальні фактори чотирьох порядків: екстремальні фактори, що утруднюють сприйняття задачної ситуації; екстремальні фактори, що зумовлюють проблемну ситуацію; екстремальні фактори, що впливають на формування оптимального варіанта сполучення форм і способів роботи з особовим складом; екстремальні фактори, що впливають на реалізацію порядку дій зі зміни умов бойової обстановки.

Серед низки екстремальних факторів, які впливають на виділення елементів предметної ситуації, зв’язків між ними та цілями діяльності офіцера з гуманітарних питань у бою, доцільно розрізняти ситуативні (відображають ситуацію, у якій перебуває офіцер), предметні (відображають предмет розв’язування), інформаційні (відображають умови обміну інформацією).

**Класифікація екстремальних факторів,
що визначають особливі умови розв'язування тактичних задач**

За порядком у процесі розв'язування	За джерелом впливу на процес розв'язування		
	ситуативні	предметні	інформаційні
Екстремальні фактори сприйняття задачної ситуації	Загроза життю і здоров'ю офіцера та підлеглих йому людей; безпосередній контакт із кров'ю, важко пораненими, скаліченими, убитими; руйнування укриттів, будівель; загроза ізоляції підрозділу (частини) від своїх військ; порушення ритмів життєдіяльності тощо	Зовнішня мета діяльності передбачає досягнення дисонуючих цілей: а) ефективного застосування озброєної сили з метою знищення, подавлення противника, локалізації озброєних формувань; б) збереження життя та здоров'я особового складу; в) дотримання міжнародних норм ведення збройної боротьби	Висока варіативність можливих дій противника та необхідність вибору відповідної дії із арсеналу своїх засобів; відсутність налагодженої вертикалі морально-психологічного забезпечення
Екстремальні фактори проблемної ситуації	Жорстке обмеження часу, що відводиться на розв'язування задачі; емоційні реакції старших командирів та підлеглих; дії противника, який порушує норми міжнародного права	Неможливість безпосередньо співвіднести умови та мету, що сформульовані у змісті тактичної задачі; помилки під час визначення вихідних даних про морально-психологічний стан особового складу	Дефіцит або суперечливість особистісно-значущої інформації про зв'язки між умовами та вимогами задачі
Екстремальні фактори формування оптимального варіанта поєднання форм і способів застосування системи військового призначення (роботи з особовим складом)		Підвищена відповідальність за збереження життя, фізичного і психічного здоров'я особового складу, матеріальних ресурсів підрозділів та населення в районі збройного конфлікту	надлишок інформації про можливі варіанти побудови співвідношення між умовами та вимогами тактичної задачі; дефіцит інформації про успішність того чи іншого варіанта розв'язання задачі
Екстремальні фактори реалізації порядку дій щодо зміни умов бойової обстановки	Швидке наростання перевтоми; викривлення і замовчування проблемних питань; низька і негативна оцінка командним складом роботи офіцерів; відсутність підтримки і розуміння	Невідповідність змісту задачі, щодо якого формувався розв'язок, та умов бойової обстановки, в яких він реалізується; загроза зазнати поразку від противника, новизна, несподіваність його можливих дій	

Укладачі підручника "Екстремальна психологія" [5, с. 112-121] аналізують дві основні ситуації, що виникають у діяльності персоналу МНС України. *Перша* зводиться до того, що існує така інтенсивність зовнішніх умов, яка за певного часу впливу викликає обов'язкове погіршення параметрів, за якими оцінюється стан працівника. Умови, що обов'язково ведуть до появи патологічних станів або до повної неможливості продовжувати діяльність,

виділені в особливу групу "надекстремальних" умов. Цю ситуацію характеризує наступна тріада ознак: фізична характеристика факторів; стан працівника; показник службової діяльності. *Друга* ситуація відрізняється від першої заміною фізичних характеристик умов діяльності на інформаційно-семантичні. Тріада ознак, що описує цю ситуацію має такий вигляд: інформаційно-семантичні ознаки;

можливості працівника щодо оброблення інформації, показник службової діяльності.

На підставі проведеного аналізу виділяють спільну для обох ситуацій рису: характеристики умов, що дозволяють віднести їх до екстремальних, залежать від їхнього впливу на стан працівника. Таким чином, до **екстремальних** пропонують відносити такі **фактори діяльності** працівників МНС України, вплив яких призводить до стану динамічної неузгодженості (порушення адекватності фізіологічних реакцій під впливом екстремальних фізичних чинників, порушення адекватності психологічних і поведінкових реакцій під впливом екстремальних інформаційно-семантичних факторів або змішаний тип порушення адекватності реакцій).

Під **екстремальною ситуацією** розуміють умовне сполучення компонентів зовнішнього середовища, яке характеризується наявністю безпосередньої загрози фізичної або моральної шкоди персоналу, опосередкованих соціальних загроз (соціально-правові санкції, матеріальний збиток, можливі наслідки фахових невдач тощо), опосередкованої або неопосередкованої загрози власному життю. Виділяються наступні типи ситуацій: швидкоплинні; тривалі; ситуації з елементом невизначеності; ситуації, що потребують готовності до екстрених дій; ситуації, що сполучають несподіваність і дефіцит часу; ситуації з надходженням помилкової інформації; ситуації “домінантного стану”, критичні ситуації.

Екстремальна ситуація являє собою певне сполучення, сукупність різноманітних зовнішніх і внутрішніх факторів, де число таких сполучень може бути нескінченним. “Окремі елементи” і “внутрішні причини” виникнення і розвитку негативних психічних станів визначаються як **стрес-фактори**. Останні пропонується умовно об’єднати у дві великі групи: група А – фактори, які мають безпосередній емоційний вплив (небезпека, невизначеність, раптовість, негативні емоційні реакції); група Б – фактори, що мають опосередкований емоційний вплив, який залежить від професійних можливостей працівника (дефіцит часу, збільшення темпу дій, суміщення декількох видів діяльності,

надлишок інформації, крайня інтелектуальна складність рішень, ступінь злагодженості).

Автори підручника також виділяють дві групи причин розвитку стрес-факторів. Зовнішні: психологічний вплив наслідків надзвичайної ситуації; рішучість і темп службових дій; інтенсивність застосування і новизна спеціальної техніки; нестандартність засобів і прийомів дій при виконанні покладених задач; загибель або поранення персоналу МНС України і цивільного населення; безперервність, тривалість і динаміка виконання службової задачі; руйнація цивільних об’єктів; кліматичні та природно-географічні умови; час року та доби тощо. Внутрішні: суб’єктивні чинники відображення умов бойової діяльності (раптовість, несподіваність; загроза; небезпека; новизна, незвичайність; невизначеність; надлишок інформації; дефіцит часу; відповідальність; усвідомлення особливого характеру і результатів службової діяльності; тривале перенесення нестатків, труднощів і дискомфорту); особливості індивідуально-особистісної сфери персоналу (відсутність, недостатня сформованість або наявність суперечливих мотивів діяльності; наявність негативних для службової діяльності емоційних особливостей особистості; тривожність, агресивність, надмірна схильність до ризику; слабка здатність до адаптації у службовій обстановці обумовлена нестачею досвіду; невідповідність рівнів домагань і самооцінки особистості; недостатній розвиток психічних пізнавальних процесів; низькі можливості адаптації обумовлені станом здоров’я, витривалістю, рівнем фізичного розвитку; несприятливий функціональний стан організму, викликаний психічною травмою, захворюванням або тривалою незадоволеністю фізіологічних потреб).

Висновок

Проведений нами аналіз дозволяє визначити послідовні кроки щодо систематизації варіантів наслідків взаємодії психіки особистості та несприятливих чинників.

Першим кроком буде аналіз взаємодії людини та середовища з метою виокремлення елементів цього процесу, а саме: чинників середовища, ситуації взаємодії середовища та особистості, умов функціонування психіки, психофізіологічні

Питання психології

та поведінкові реакції на інцидент (подію, момент взаємодії середовища та психіки особистості).

Другим кроком буде розмежування характеристик визначених феноменів для нормальних та несприятливих ситуацій взаємодії чинників середовища та психіки особистості. Для несприятливих ситуацій характерні наступні феномени: екстремальні чинники, несприятлива ситуація взаємодії

середовища та особистості, особливі умови функціонування психіки військовослужбовця, психофізіологічні та поведінкові реакції на критичний інцидент.

Третім кроком повинна стати диференціація характеристик феноменів, які є результатом взаємодії чинників несприятливих ситуацій та психіки особистості.

Література

1. Стасюк В.В. Психологія локальних війн та збройних конфліктів: Підручник для слухачів та студентів вищих навчальних закладів / В.В. Стасюк. – К.: НАОУ, 2006. – 570 с.
2. Блінов О.А. Організація надання психологічної допомоги військовослужбовцям у воєнний час / О.А. Блінов. – К.: НАОУ, 2006. – 88 с.
3. Ложкін Г.В. Психологічне супроводження військовослужбовців в діяльності за екстремальних умов / Г.В. Ложкін. – К.: МОУ, 2003. – 218 с.
4. Кузнєцов Л.Н. Формирование состояний психологической готовности к боевым действиям у офицеров-операторов в процессе боевого дежурства: Дис. ...канд. психол. наук / Л.Н. Кузнєцов. – М., 1989. – 284 с.
5. Екстремальна психологія: підручник / [О.П. Євсюков, А.С. Куфлієвський, Д.В. Лебедев та ін.]; за заг. Ред. Проф. О.В. Тимченка – К.: ТОВ “Август Трейд”, 2007. – 502 с.
6. Шайхлисламов З.Р. Прогнозирование эмоциональной устойчивости работников органов внутренних дел в экстремальных условиях служебно-оперативной деятельности: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Университет внутренних дел / З.Р. Шайхлисламов. – Х., 1997. – 24 с.
7. Киселев Ю.Я. Оценка эмоционального возбуждения в реальных условиях спортивной деятельности / Ю.Я. Киселев // Стресс и тревога в спорте. – М.: Физкультура и спорт, 1983. – С. 99-107.
8. Лебедев В.И. Личность в экстремальных условиях / В.И. Лебедев. – М.: Политиздат, 1989. – 304 с.
9. Охременко О.Р. Діяльність у складних, напружених та екстремальних умовах / О.Р. Охременко. – К.: Національна академія оборони України, 2004. – 210 с.
10. Кузнєцов Л.Н. Формирование состояний психологической готовности к боевым действиям у офицеров-операторов в процессе боевого дежурства: Дис. ...канд. психол. наук / Л.Н. Кузнєцов. – М., 1989. – 284 с.
11. Небылицын В.Д. Психофизиологические исследования индивидуальных различий / В.Д. Небылицын. – М.: Наука, 1976. – 336 с.
12. Макаревич О.П. Психологія регуляції поведінки особистості у складних ситуаціях / О.П. Макаревич. – К.: Оріяни, 2001. – 224 с.
13. Яковенко С.І. Соціально-психологічна допомога при надзвичайних ситуаціях та критичних інцидентах / С.І. Яковенко, В.І. Лисенко. – К.: Центр соціальних експертиз і прогнозів інституту соціології НАНУ, 1999. – 226 с.
14. Короленко Ц.П. Крайние варианты нормы психофизиологической адаптации к экстремальным условиям / Ц.П. Короленко // Психология экстремальных ситуаций. Хрестоматия / сост. А.Е. Тарас, К.В. Сельченко. – М.: АСТ Мн.: Харвест, 2002. – С. 135–154.
15. Наенко Н.И. Психическая напряженность / Н.И. Наенко. – М.: Изд-во Московского университета, 1976. – 112 с.
16. Деркач А.А. Профессионализм деятельности в особых и экстремальных условиях (психолого-акмеологические основы) / А.А. Деркач, В.Г. Зызыкин. – М.: РАГС, 2003. – 153 с.
17. Толочек В.А. Современная психология труда: Учебное пособие / В.А. Толочек. – СПб.: Питер, 2005. – 479 с.
18. Невмержицький В.М. Психологічне супроводження діяльності військовослужбовців миротворчих підрозділів: Методичні рекомендації / В.М. Невмержицький. – К.: Роса, 2007. – 86 с.
19. Капосльоз Г.В. Особливості емоційної регуляції процесу розв'язування тактичних задач офіцером: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.09 / Университет цивільного захисту України МНС України / Г.В. Капосльоз. – Х., 2008. – 16 с.